

УДК 94 (477.54)

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112112>

Харченко Артем,
Харківський національний університет
містечтв імені І. П. Котляревського
ARTEM.KHARCHENKO@num.kh.ua
Researcher ID. AIE-4379-2022
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3314-5084>

ЄВРЕЇ-БІЖЕНЦІ В ХАРКОВІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: (НЕ)ВИДИМА МЕЖА СМУГИ ОСІЛОСТІ

Анотація

Вступ. В період Першої світової війни, який завершився політичною катастрофою для Російської імперії, і продовжився низкою революцій, єврейське населення було одним з головних акторів в подіях на українських землях. Обмеження мобільності євреїв в імперії на той час виглядало очевидною архаїкою, і політичні зміни певною мірою легалізували внутрішню міграцію, яка була активною з середини XIX ст. Велика війна порушила звичні міграційні потоки до Харківської губернії, вперше активно позначивши на міграційній мапі польські та білоруські землі, балтійські губернії. Втім, до революційних подій нові мігранти/біженці залежали від сталої моделі – бюрократичної процедури, яка змушувала пояснювати доцільність їх перебування у місті. **Метою статті** є дослідження мобільності єврейських біженців до Харківської губернії та її адміністративного центру в роки Великої війни. **Наукового новизною** статті є дослідження історіографічного питання стосовно фактичної відміни Смуги єврейської осілості з початком війни, що у випадку Харкова не підтверджується на рівні джерел. **Висновки.** Велика війна стала каталізатором до усунення обмежень єврейської спільноти, зокрема у питанні мобільності. Однак, лише падіння режиму і революційні події завершили цей процес. До того моменту, в Харківській губернії та її центрі опинилися тисячі євреїв, які не були позбавлені дотримання бюрократичних процедур щодо свого перебування за межею Смуги осілості, як і підозр стосовно політичної неояльності. Біженці від війни, чи примусово переміщені з прифронтових територій, євреї мусли шукати легальних причин для свого перебування у місті. В той же час, для багатьох євреїв війна стала приводом переїхати до великого міста з його можливостями – шлях який долався єврейськими мігрантами вже пів століття перед війною.

Ключові слова: євреї, Смуга осілості, Харків, Перша світова війна, біженці.

Вступ. У 1918 р., народжений в Ковно (Каунас), Калмен Зінгман опинився в Харкові, написавши там маловідому утопію українсько-єврейського технократичного міста (Зінгман, 2014). Надалі події розвивалися інакше, ніж це уявляв молодий прокомуністичний літератор, але в середині 1920-х рр. радянська держава, яка зняла імперські обмеження на пересування і проживання, працевлаштування та освіти для єврейських

громадян, все ще могла виглядати привабливим проектом. Більше того, в межах політики коренізації їдишомовна єврейська спільнота отримала політичну підтримку і фінансування для створення національних районів та мережі соціальних та культурних інституцій (Estraikh, 2005). Харків, як столиця радянської України на той час, був визначним центром розвитку єврейської культури і економічного життя, приваблюючи тих, хто був зацікавлений в тому чи іншому. За даними Всесоюзного перепису населення, у Харкові на 1926 р. проживало більше 80 тис. євреїв, майже 20% харківців (Національний склад, 1927). Відкрите вікно можливостей, були зумовлено, як подіями Великої війни (*Перша світова війна*), так і падінням імперії та проголошенням республіки. Одним з важливих моментів було фактичне, а надалі юридичне припинення дії Смуги єврейської осілості – адміністративного кордону, який все довге ХІХ ст. обмежував пересування єврейських підданих до «внутрішніх губерній» імперії, серед яких була і Харківська. Саме ця перепона гальмувала мобільність євреїв до міста, привабливого з різних причин, попередні пів століття перед Великою війною.

Метою статті є дослідження феномену єврейського біженства в період Великої війни до Харківської губернії. Як виглядало суспільно-політичне тло регіону куди їхали сотні тисяч біженців? Ким були біженці, які опинялися в Харкові між 1914 та 1918 рр., як вони представляли власну мотивацію у переїзді до міста? Важливе історіографічне питання – чи дійсно Смуга осілості втратила свою чинність під час війни?

Методологія, методи дослідження. Велика війна відкрила для євреїв Російської імперії період нестабільності, який супроводжувався вибухами масового насильства по відношенню до цивільних. Поллі Завадівкер демонструє тяглість цієї турбулентності до періоду Голокосту, зазначаючи руйнівні наслідки для всього єврейства колишньої Російської імперії, і представляючи його як «націю біженців» (Zavadivker, 2024). Важливим фокусом її дослідження є поява і активність єврейських гуманітарних організацій, чия допомога в період війни допомогла сотням тисяч людей. Очевидно, що в межах просторів, які були описані Тімоті Снайдером як «криваві землі», насильство не було лише єврейською історією, але саме проти євреїв діяла традиція релігійного іншування, яке наприкінці ХІХ ст. трансформувалося у модерний антисемітизм. Передісторією також були хвилі антиєврейського насильства, для яких українські землі стали одним з епіцентрів – на початку 1880-х рр., у революційні 1905-1907 рр. (Abramson, 1999).

Студії біженства, як окремих напрямків сформовані з 1980-х рр., мають тривалу історіографічну традицію та різноманітні підходи у їх дослідженні. Були створені спеціалізовані журнали, як *Journal of Refugee Studies*. У фокусі вивчення опиняються як самі біженці, так і політика щодо них (Cretu, 2024).

Фіксування важливого досвіду втечі та страждання, які були спричинені переміщенням певних груп населення, у сучасних дослідженнях посилено аналізом політики щодо них, впровадження допомоги як систематичної моделі управління біженцями, яка поєднувала надзвичайні потреби та подальшу долю переміщених громадян. Водночас, концептуалізація державних практик управління біженцями доповнюється увагою до чисельних місцевих ініціатив, і у випадку єврейського населення ініціатив міжнародних організацій, які суттєво впливали на ситуацію.

Одним з важливих підходів до вивчення біженства є поняття «стану біженства» (*Refugeehood*), яке Пітер Гатрелл використовує для представлення досвіду переміщення цивільного під час війни, як динамічного і складного процесу, який не можна вписати у пасивну роль жертви (Gatrell, 2016). Саме ця активна роль єврейських біженців взята до уваги в тексті. Єврейське біженство також є важливим кейсом для перевірки теорії консолідації нації під час війни. Саме євреї могли представлятися окремими офіційними особами та занепокоєними місцевими громадянами як потенційно нелояльні групи. Усвідомлення цієї недовіри змушувало місцевих євреїв та їх організації вчиняти акти публічної демонстрації своїх віроповіданих почуттів.

Для статті було використано комплекс справ, який представляє звернення єврейських підданих до губернської канцелярії, що зберігаються у фондах губернської канцелярії та губернського присутствія (Державний архів Харківської області – ДАХО, Ф. 4, Ф. 18). У цих зверненнях формальні пояснення підстав опинитися за межею Смугою осілости співіснують поруч із короткимиповідомленнями про необхідність виїзду з прифронтових регіонів, втечу від війни. У відділі з облаштування біженців наявні списки інтернованих німців – підданих імперії, біженців по містах Харківської губернії, звернення біженців про допомогу та організація заходів задля підтримки біженців.

Результати. На межі XIX-XX ст. Харків був одним з центрів півдня Російської імперії, важливим з точки зору логістики, торгівлі, зовнішніх інвестицій. Для сусіднього Донбасу, який на мапах того часу метафорично зображали серцем імперії, Харків був важливим фінансовим та адміністративним осередком, зосереджуючи як банківські установи – Азовсько-Донський, Волзько-Камський банки, так і представництва гірничих та металургійних компаній – Олексіївське гірничопромислове товариство, Донецько-Юр'ївське металургійне товариство. На початку XX ст. в місті відбувався індустріальний бум, за результатами якого на початку 1910-х рр. кількість підприємств у місті перевищила сотню, а чисельність промислових робітників перевищила 20 тис. Серед найбільших промислових підприємств був Харківський паровозобудівний завод (з 1895 р.), чавуноливарний і механічний завод М.Ф. фон Дітмара (з 1900 р.). На

1912 р. населення міста становило майже 250 тис., збільшившись за попередні пів століття в чотири рази. Зростання відбувалося за рахунок внутрішньої міграції, складовою якої була єврейська міграція. Єврейська спільнота у місті за той самий період збільшилася у десять разів, сягнувши 12 тис.

Харків на межі століть – мегаполіс, де активно формувалися національні проекти. Всупереч офіційній ідеології, яка у засновках мала поняття династії, конфесійної та станової приналежності, динамічний український проект все більше проявляв себе в архітектурі та публічних просторах міста (Kravchenko, 2023, 205). Єврейське націотворення в місті теж мало власну динаміку і широкий спектр залучених організацій, як культурницького так і суто політичного спрямування. В місті діяли єврейські політичні гуртки та організації, до 1905 р. здебільшого нелегальні – БУНД Соціалістична єврейська робітничка партія, Поалей Ціон. Також євреї були учасниками організацій та партій, які не обмежували себе національними групами і декларували свій загальноімперський рівень – РСДРП, ПСР. Найактивнішою соціальною групою в революційній діяльності були студенти, які намагалися мобілізувати єврейських робітників міста, що робило Харків подібним до інших великих українських міст – Києва, Одеси, Катеринослава (Meir, 2010, 318). Революційна активність в цей період була одним зі стимулів опинитися у місті. Прагнення революціонерів змінити політичний, соціальний та економічний ландшафт суспільства співіснували з ідеями щодо провалу тривалої єврейської емансипації та інтеграції в імперії. Момент, коли у 1912 р. представник важливої єврейської династії комерсантів і філантропів, Лев Бродський очолив Єврейське еміграційне товариство, був символічною поразкою мрії про єврейський лібералізм в імперії (Meir, 2010, 382).

Для Харкова не була характерною гетоїзація єврейського населення, хоча певний історичний ареал розселення єврейської громади місто мало. Однак, з 1870-х рр., коли місто зростало, а єврейське населення збільшувалося, мігранти розселялися в різних частинах міста, залежно від свого соціального та економічного становища. У 1890-х рр. на тлі загальних суспільних змін, які в літературі описували як модернізацію, єврейська громада вибудовувала нові соціальні інститути, зокрема у сфері благодійництва та опіки. Вони стали в нагоді під час Великої війни. Серед них було Товариство допомоги бідним євреям, відкрите у 1905 р., в мережі якого існували безоплатні амбулаторія, лікарня та аптека. У 1912 р. в Люботині було відкрито санаторій для хворих на туберкульоз. У серпні 1914 р., коли війна вже розпочалася, Товариством було відкрито шпиталь для поранених солдат, започатковано збір допомоги солдатським родинам. Під час війни було відкрито Комітет допомоги жертвам війни та Єврейське бюро праці з влаштування біженців. Особливістю єврейських організацій була

відкритість для надання допомоги не євреям. Більше того, на цьому акцентували, очевидно зі спробою поліпшення іміджу громади в очах міської влади та населення. Війна тільки підкреслила актуальність такого підходу, коли єврейські організації мусили думати про демонстрацію своєї лояльності до уряду.

Війна стала несподівано тривалою для всіх учасників, потягнувши численні соціально-економічні проблеми. На початку фронти ще мали певну рухливість, але згодом війна перетворилася на майже статичну – окопну. Західні регіони Російської імперії потрапили під окупацію країн Четвертного союзу, як і сотні тисяч євреїв, які мешкали у Північно-Західному краї. Старе єврейське питання несподівано для імперського істеблішменту набуло нових обрисів. Протягом 1914-1915 рр. державою та суспільством вироблялися підходи до масового біженства, яке протягом цього часу тільки набирало обертів. Євреї складали від 0,5 до 1 млн. переміщених з майже 7, 5 млн. біженців. Точніші цифри важкі для визначення, через децентралізований підрахунок та постійні переміщення людей.

Крім біженців, у Харкові опинялися і ті євреї, які були мобілізовані в імперську армію – до 0,5 млн. Ставлення до євреїв в імперській армії на початку війни набуло очевидних антисемітських рис. Так, головний штаб заборонив цензорам пропускати будь-які повідомлення про героїчні вчинки єврейських солдат (Petrovsky-Shtern, 2008). У місті і губернії постійно тривали мобілізаційні заходи. Також у місті опинялися поранені, які були евакуйовані з фронту.

Політика уряду Російської імперії у прифронтових регіонах вилилася у примусові заходи. Перш за все, для груп, які імперському істеблішменту та військовому командуванню не представлялися лояльними. Зокрема, у Харківській губернії місцеві чиновники склали окремі списки біженців німців та поляків, підданих власної держави (ДАХО, ф. 18, спр. 1, 3. 104). Така ситуація не була властивою лише для Російської імперії, і вирішення проблеми масового переміщення стало фундаментальним виміром воєнної політики сусідньої Австро-Угорської імперії. Це означало контроль над переміщенням людей, а також забезпечення їжею, одягом або медичним обслуговуванням (Cretu, 2024, 2). Епідемії та масове сирітство – діти загиблих, загублені під час переміщень, погіршували ситуацію.

Перша світова війна посилила шовіністичні настрої в суспільстві, і цивільні євреї були серед тих, хто викликав найбільшу підозру. Чимало євреїв отримали звинувачення у шпигунстві і були вислані з фронту, цивільні виселялися з територій, які прилягали до лінії фронту, а після їх прибуття в тиллові регіони вони проходили посилену перевірку. Врешті, після падіння імперії і в період революцій, єврейське цивільне населення

стане однією з головних жертв насильства з боку різних політичних режимів, які боролися за владу.

У жандармських розслідуваннях євреям неодноразово закидали співробітництво з ворогом. Так, в Кам'янці-Подільському місцевий жандармський офіцер повідомляв про урочистий прийом та симпатії місцевих євреїв до австро-угорських військ. Місцеву родину Мовшевих звинувачували у передачі інформації австрійським офіцерам, яких вони розміщували у своїй квартирі (Герасимов, 2019). Ще більші підозр отримували етнічні німці, яких було чимало серед імперського істеблшменту, але проблеми отримували, перш за все, представники різних прошарків міського населення та німецькі колоністи в різних регіонах імперії, зокрема південних українських землях. Мешканці міста могли з власної ініціативи затримувати осіб, що розмовляли німецькою мовою. Анонімні доноси про шпигунство, шкідницьку діяльність осіб із німецькими прізвищами стали поширеним явищем (Чорний, 2015, 56). Мала проблеми і польська спільнота, чії представники на урядових засіданнях скаржилися, що польських селян перевозили до Сибіру з Волинської губернії, тоді як українським чи білоруським селянам-біженцям роздавали там наділи (Біженець, 1915, 6, 4-5).

Харківський комерсант Юліус Кеніг, чий батько був вихідцем з Саксонії, був прикладом демонстрації своєї лояльності імперії, попри звинувачення на свою адресу (Бондарев, 2020). Його благодійна діяльність була доволі типовою практикою в місті воєнного періоду, що підтверджують документи з відділу облаштування біженців (ДАХО, ф. 18) – підтримка родин мобілізованих. У своїх маєтках Кеніг відкрив шпиталі, де вже восени 1914 р. перебували на лікуванні більше ста солдат. Серед волонтерів допомоги фронту було чимало жінок. Зокрема, у Товаристві труdiaщих жінок діяла Фанні Шенфогель (Бондарев, 2020). Вона працювала у шпиталях для поранених та у комітетах допомоги родинам мобілізованих. Влітку 1915 р. Шенфогель зустрічала потяги з пораненими на Балашовському вокзалі. У листопаді того ж року вона захворіла на тиф і померла, про що повідомила міська преса. Подібна ж доля спіткала тієї осені і харківського губернатора Ніколая Протасєва, який зустрічав потяг з пораненими.

Першим досвідом організованої роботи з біженцями з боку влади стало створення у вересні 1914 р. так званого «Тетянинського комітету». 30 серпня 1915 р. було видано закон «Про забезпечення потреб біженців». Законом було виділено 25 млн. рублів в розпорядження МВС, який мав опікуватися біженцями. Цим же законом було визначено статус біженців. В ньому зазначалося, що «біженцями вважаються особи, які залишили місцевості під загрозою окупації чи окупованої супротивником або виселені за розпорядженням воєнних та цивільних властей з району воєнних дій, а також

вихідці із ворожих Росії держав. Вислани під нагляд поліції з району воєнних дій біженцями не вважаються» (Лазанська, 2009, 201).

Безумовно, ініціативи з центру могли бути ефективним лише за підтримки на місцях, яку забезпечували як волонтерська допомога та пожертви місцевого населення, так і інституціоналізація роботи в регіонах. Кількість тих, хто підпадав під дію законодавства про біженців коливалася, але нараховувала мільйони людей. Евакуація з прифронтових регіонів також розповсюджувалася на підприємства, заклади освіти та їх робітників. Так, до Харкова були евакуйовані у 1915 р. велосипедний та електромеханічний заводи з Риги. Переміщені підприємства виконували військові замовлення від держави, зокрема у 1916 р. на підприємстві Лейтнера вироблялися велосипеди для армії (Бондарев, 2020).

Масове біженство почалося влітку 1915 р., під час Великого відступу імперської армії, і фактично не припинялося до 1917 р. Весна і літо 1915 р. були піком насильницьких депортацій єврейського населення з прифронтових територій та Галіції (Zavadivker, 2024, 3). Євреї виявилися двічі маргіналізованими через етнічний та релігійний фактор. В Курляндській губернії було депортовано до $\frac{3}{4}$ єврейського населення. Частиною цієї історії були 0,5 млн. галіційських євреїв, які втекли від окупації Російської імперії.

Вийзд з прифронтових регіонів не був легкою історією. З початку бойових дій значно зросла ціна за гужовий транспорт, яким можна було виїхати. Газета «Російське слово» повідомляла про ціну в 100 рублів за підводу з Вільно до Мінська. Актуальність питання біженства була достатньо високою, щоб це відбилося на появі відповідної преси. Так, у Москві в 1915 р. видавалася газета «Біженець». Рубрика про біженців-євреїв була постійною, переважно повідомляла про боротьбу за їх права. На початку в ній домінувала інформація про законодавчі норми щодо біженців, повідомлення про діяльність громадських організацій які ними опікувалися, оголошення про пошуки зниклих. Але, з часом з'являлися публікації есеїстичного характеру, в яких автори розмірковували про майбутнє біженців, їх нагальні проблеми, перспективи миру.

Колективні потреби, що виникли внаслідок військового конфлікту та переслідувань, вимагали створення нових інституцій, мобілізації матеріальної підтримки. Однією з таких інституцій став Єврейський комітет допомоги жертвам війни. З його діяльністю восени 1915 р. був пов'язаний юрист Генріх Сліозберг. Була створена мережа з майже 150 провінційних комітетів, які реєстрували біженців. На початок листопада майже 155 тис. євреїв отримували допомогу. Біля 80 тис. людей знаходилися в стані переміщення залізницями та ін. Велика категорія отримувала допомогу від родичів чи благодійних організацій без реєстрації. Всього так чи інакше потребували допомоги 350 тис. осіб. Комітет акумулював до 3,5 млн. рублів,

з яких 1,2 млн. були зібрані американськими євреями – за умови їх використання після війни, для відродження господарств, 1,5 млн. було отримано з бюджету.

Влітку 1915 р. командуючий імперськими військами Алексій Брусилов видав інструкцію про порядок евакуації працездатних чоловіків, за якою євреї становили виняток, і підлягали повному виселенню, незалежно від стану здоров'я та віку. Масове виселення чоловіків спонукало до поспішного виїзду жінок та дітей (Герасимов, 2019). Наказ міністра внутрішніх справ Ніколая Щербатова, виданий у серпні 1915 р. нібито, хоч і тимчасово, знімав обмеження для пересування євреїв, але мав важливу обмовку – виключав з відкритих для євреїв регіонів Санкт-Петербург та Москву і місцевості, які регулювалися військовим міністерством. Як наслідок, Київський військовий округ відразу знайшов привід зупинити дію наказу для міста. Так само, Чорноморська губернія зупинила в'їзд євреїв-біженців восени 1915 р., більше того, мали бути виселені особи, які мали купецькі чи ремісничі свідоцтва. Для кожного випадку перебування єврея в регіоні тепер потребувалося рішення Намісника Кавказу (Біженець, 1915, 7-8, 13). Одним з прикладів чинності дії Смуги осілості може слугувати ситуація з отриманням євреями купецьких свідоцтв. Отримувачі мали подавати приписку до міста свого попереднього проживання в Смугі осілості, попри те, що знаходилися у внутрішніх губерніях. Все це відбувалося на тлі придушення національних рухів, зокрема у 1915 р. було заборонено всі видання на їдиш.

До Харківської губернії біженці рухалися залізничними та ґрунтовими шляхами. Тільки через Балашовський вокзал з жовтня 1915 р. по квітень 1916 р. пройшло більше 1200 вагонів з біженцями, майже половина з яких залишилися в губернії (Лазанська, 2009, 208). На початку 1916 р. в Харкові перебувало більше 45 тис. біженців. Єврейські біженці прибували з регіонів, які у попередній період майже не були представлені в міграційних потоках – Варшавське генерал-губернаторство, губернії Північно-Західного краю – Естляндської, Ліфляндської, Курляндської та Ковенської губернії. Основний рух для біженців було організовано залізницями, відповідно такий важливий транспортний хаб як Харків виглядав очевидною транзитною або фінальною зупинкою для приїжджаючих.

З серпня по грудень 1915 р. через Харків пройшла хвиля біженців, яка нараховувала десятки тисяч людей. Чимало біженців залишилися у місті. Лише частина з них, ті хто отримував громадську допомогу, були зареєстровані. Мешканці фіксували проблеми з орендою квартир та переповнений міський транспорт. Зростання не перекрило втрату чоловічого населення від мобілізації. Вірогідною називалась цифра у більш ніж 50 тис. понаднормового зростання населення з 1912 р. Більшість цих людей ймовірно були біженцями (Обчислення біженців, 1917, 7). Більшість

зафіксованих біженців перебували в самому місті – 36 тис. осіб, більше 12 тис. у передмістях. Аналітики відзначали, що чимало біженських родин знайшли роботу у місті і скоріше за все будуть залишатися, тоді як ті, що все ж таки поїдуть, будуть заміщені новими мігрантами. Наприкінці 1915 р. пропонувалося розпочати анкетування біженців, з огляду на те, що їх переселення наближається до кінця, родини осідають на нових місцях, і в той же час ситуація не дає можливість прогнозувати їх повернення.

Тогочасна преса, як і дослідники сьогодні відзначають доволі доброзичливе ставлення до біженців, як до жертв постраждалих від дій ворога. У Житомирі місцеві дарували гроші, купували їжу вже під час зустрічі фургонів з біженцями (Герасимов, 2019). У той же час, в Харкові місцева влада безуспішно намагалася регулювати суттєве зростання цін на оренду квартир та продукти харчування. А місцева преса повідомляла про втому від війни, шукаючи позитивні приклади волонтерів. Окремо повідомляли про співчуття, яке селяни виявляли до євреїв-біженців, віддаючи їм одяг та їжу, готуючи для них підводи (Біженець, 1915). Департаменти поліції мусили повідомляти губернаторам про можливість видачі паспортів євреям ремісникам та міщанам. Увага до біженців не була постійним явищем, з продовженням війни і зниканням до неї, зі зростанням кількості біженців, вони перетворилися на тягар (Біженець, 1915, 6, 2-3).

Для вирішення проблеми, яка тільки посилювалася з часом, в Харкові відбувся обласний з'їзд про біженців (Біженець, 1915, 7-8). Спостерігачі відзначали успіхи Харкова в організації допомоги. В місті було організовано розподільний пункт на 1500 біженців, ціле містечко з бараками, кухнею, амбулаторіями та лікарським персоналом. Було створено спеціальний табір з бараками на 2,5-3 тис. осіб, які не могли дозволити собі оренду квартири. Лікарні надали 500 місць для хворих, відкривалися ясла та їдальні, школи. На 28 листопада за допомогою звернулися більше 30 тис. осіб (*в Петрограді восени 1915 р. було 35 тис.*). Зареєстровано було більше 10 тис. тих, хто не потребував допомоги. Ймовірність загальної кількості нужденних розглядали на рівні 50 тис. Було створено губернську виконавчу комісію, яка опікувалась не лише містом та біженцями, але й евакуйованими у повітах. Витрати міста на біженців стали постійною статтею в бюджеті, коливаючись від 200 до 277 тис. руб. щомісяця у 1916 р. У школах Харкова з 1915 р. утримувалися десятки додаткових класів для 1,5 тис. дітей біженців (Чорний, 2015, 57).

Не всі біженці однаково успішно могли знайти роботу. Загальні підрахунки по тих євреях, які були зареєстровані у Москві, професійні робітники знайшли собі робочі місця достатньо легко, задіяні у торгівлі лише у 35% випадків, люди творчих професій в межах 25% (Біженець, 1915, 2, 9). Харківський губернський комітет з облаштування біженців обговорював проблему працевлаштування біженців (Біженець, 1915, 7-8,

14). По Полтавській та Чернігівській губернії, разом із Харківською, працював один уповноважений. Біженців пропонували позбавляти пайка за відмову. На той момент вже існувало бюро праці, за невідвідування якого протягом трьох днів, призводило до позбавлення пайка. З Охтирської та Богодухівської земських управ повідомляли про відсутність охочих, серед п'яти тис. біженців, рубати ліс. У Слов'янську відмовлялися працювати на власному гужовому транспорті німецькі колоністи, хоча отримували допомогу. Представники Харкова та місцевого губернського комітету виступали проти репресивних мір, пояснюючи проблеми по-перше, потраплянням до міст мешканців сіл, що потребувало часу для їх адаптації, по-друге, складний психологічний стан біженців. Рішення комітету стосувалися вслякого сприяння біженцям у пошуку та початку роботи, до того моменту зберігаючи за ними допомогу.

Для євреїв, крім пошуку роботи, ключовим було подолання Смуги осілості, що у випадку Харківської губернії зберігало актуальність. Так, 30 березня 1915 р. завершилася справа міщанки Мстиславлю Гіси Лейтес, яка зверталася до губернської канцелярії з проханням перебувати у місті для складання іспитів на звання зубного лікаря. Посилаючись на відсутність наданих документів, які б дозволяли їй бути за межами Смуги осілості, Лейтес було відмовлено, з додатковим рішенням про стягнення з неї додаткового збору. Про відмову, згідно процедури, Лейтес повідомив харківський поліцмейстер. Біженство навесні 1915 р. ще не набуло масовості, і сам статус тих, хто хотів залишити прифронтові регіони ще не був визначений. Однак, війна вже тривала, і Могильовська губернія, де проживала Лейтес, була втягнута у воєнні події – у серпні того ж року сюди буде перенесено штаб командування армією. Гіса Лейтес отримала відмову у містечку Шумячі, де більшість населення, як і в Мстиславлі становили євреї, і яке знаходилося майже на 100 км. східніше. Лейтес мала достатні ресурси, щоб бути видимою – отримати освіту, готуватись для іспитів на професію, яка б відкрила для неї «внутрішні губернії», задіяти офіційну процедуру для отримання такого дозволу від губернської канцелярії. Тим не менш, незважаючи на війну, яка тривала вже пів року, євреї, яка очевидно намагалася знайти більш спокійне для життя місце, про що свідчив попередній переїзд до Шумячів, було відмовлено в цьому (ДАХО, ф. 4, 161).

Більше успіху мали Ріва Кабалкін (ДАХО, ф. 4, 961) та Фрейд Бакшт (ДАХО, ф. 4, 952), які зверталися до губернатора маючи документи від Харківської навчальної округи. Лист від Кабалкін було підписано 5 травня 1915 р., мова йшла про тимчасове перебування в Харкові на момент іспитів. Бакшт, який підписав звернення як доктор медицини Цюрихського університету, писав 8 травня. Додатково, спеціальну відомість з усіма іменами осіб «юдейського сповідання» мав надіслати до канцелярії ректор університету, а також передбачалося надання документів про «політичну

благонадійність». Як бачимо, і наприкінці весни 1915 р. правила Смути осілості вимагали відповідних процедур. У більшості випадків у документах немає апеляцій до війни, але Яків Соловейчик у березні 1915 р. буквально вказував на те, що (ДАХО, ф. 4, 469) його місто Лодзь, де він має постійне проживання, зайняте ворожими військами, а він опинився у «несприятливих умовах біженця». Маючи родичів у Харкові, він пояснював, що це і стало приводом обрати місцевий університет, з наміром стати слухачем в ньому.

У 1916 р. в місті дебатовалося питання щодо проведення перепису населення. Одним з аргументів був приплив людей у місто за час воєнних дій. Піднімалися і питання порушення логістики у місті, та забезпечення населення продовольством і паливом (Обчислення населення, 1917, 1). Заповнення переписних карток передбачало врахування біженців та переміщених, як окремих осіб так і повних сімей, які мали позначитися у примітках (Обчислення населення, 1917, 143). Перепис фіксував зменшення чоловічого населення в певних ділянках міста, і одночасне зростання жіночого населення. Аналітики перепису вбачали ці дані наслідками мобілізації (у випадку чоловіків), та біженства – стосовно жінок (Обчислення населення, 1917, 14).

Харків став тимчасовим притулком для багатьох єврейських родин. Серед біженців, які там побували, були родини економіста Саймона Кузнеця та філософа Еммануїла Левінаса. Останній народився в 1906 році в Каунасі в єврейській російськомовній родині. Після окупації міста німцями в 1915 році, родина переселилася до Харкова. Не відчуваючи страждань, з якими стикалися багато біженців, маючи змогу продовжувати свою освіту, Левінас глибоко пізнав стан втрати та розриву, життя у світі, що рухається, усвідомлення того, що «дім» неможливо повернути, бо його більше не існує як такого. Його родина емігрувала з Харкова після встановлення в Україні більшовицької диктатури в 1920 році. Повернувшись до незалежної Литви та не маючи надії на майбутнє, він вирушив до Парижа в 1923 р. (Zavadivker, 2024, 10).

У березні 1917 р. було опубліковано законодавчий акт від Тимчасового уряду про скасування обмежень громадян за національним чи релігійним принципом. Про євреїв не йшлося окремо, але саме на цьому і наполягали залучені до розробки документу фахівці (Аронсон, 1968, 2). У Києві, так само швидко була створена «Рада об'єднаних єврейських організацій», до якої увійшли представники товариств, союзів, синагог. Політичні події розгорталися швидко, на тлі легалізації і зростання активності єврейських партій, в першу чергу БУНДУ. В той же час, спостерігалася пасивність загалу, і часом кількість виборців не перевищувала 25% (Аронсон, 1968, 10).

Лютнева революція в Петрограді і початок національної революції в Києві не зупинили Першу світову війну, на фронтах якої деякий час ще залишалися мільйони чоловіків, однак ці події повністю зняли всі

обмеження мобільності для громадян. Для колишніх підданих імперії питанням тепер було визначення своєї лояльності до політичних режимів, які вели боротьбу за спадок держави Романових. Єврейське населення українських земель очевидно не було монолітним в цих подіях, євреї опинилися в складі армій чи були політичними прихильниками різних політичних сил.

Висновки. Перша світова війна не відкрила епоху масових міграцій для населення українських земель, але запропонувала нові сценарії залучення до мобільності. Мобілізація мільйонів до армії, трудова мобілізація на підприємства, які переходили на військові рейки, а також переміщення населення з прифронтових територій і біженство стали ключовими факторами між 1914 та 1917 рр. Біженство стало новим явищем, на яке звертали увагу сучасники, мусили реагувати політики, а в регіонах куди прибували біженці з'являлося чимало ініціатив знизу, які в різний спосіб допомагали переселенцям. В той же час, реакцією могли бути і підозри до тих груп, які представлялися нелояльними, а шпигуноманія набирала обертів. Жертвами таких звинувачень нерідко виглядали єврейські піддані імперії, для яких Харків також був відділений справжнім жупелом єврейських інтелектуалів пізньої імперії – Смоугою осілості. Місцева єврейська спільнота, в першу чергу її економічна еліта, всіляко доводили свою лояльність – відкриваючи збори на допомогу армії та медичні заклади, орієнтовані на роботу з пораненими. Єврейське населення Харкова постійно зростало з 1870-х рр., і на початку Великої війни вже існували усталені моделі поведінки для кожного, хто сповідував юдаїзм і мав намір опинитися у «внутрішній губернії». З 1914 р. ситуація представляла собою певний юридичний казус, коли уряд тимчасово дозволив євреям з прифронтових територій виїжджати за межі Смоуги осілості, з іншого боку модна спостерігати, що на місцях бюрократичні процедури залишалися чинними. Євреї які прибували до Харкова, стандартно наводили докази легальності своїх намірів, і згадки про війну виглядали тлом у їх зверненнях до влади.

Подяка. Автор висловлює вдячність редакційній колегії за роботу з текстом та рецензентам за їх поради, які допомогли змінити і покращити текст.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Abramson, H. (1999). *Prayer for Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917-1920*. Cambridge: Harvard University Press.

Аронсон, Г. (1968). *Єврейська громадськість у Росії у 1917-1918 рр.* у Книзі про російське єврейство, 1917-1967. Нью-Йорк: Союз російських євреїв [російською мовою].

Біженець. (1915). 2. [російською мовою].

Біженець. (1915). 3. [російською мовою].

Біженець. (1915). 4. [російською мовою].

Біженець. (1915). 6. [російською мовою].

Біженець. (1915). 7-8. [російською мовою].

Біженець. (1915). 9-10. [російською мовою].

Бондарев, А. (2020). Харків в роки Першої світової війни [російською мовою].
<https://moniacs.kh.ua/ru/o-lazaretah-ranenyh-bezhentsah-i-yuliuse-kenige/>,
<https://moniacs.kh.ua/ru/fanni-shenfogel-zabytoe-imya-v-istorii-harkova/>

Cretu, D. (2024). «War is destructive, but it reconstructs anew...» Refugee Education and State Consolidation in Imperial Austria during the First World War. *Nationalities Papers*. 1-17.

Герасимов, Т. (2019). «Принесені війною»: «прийшли люди» в містах Правобережної України, 1914–1917. *Україна Модерна*.
<https://uamoderna.com/md/gerasymov-ww1/>

Державний архів Харківської області. ДАХО. ф. 4. оп. 177. спр. 42.

ДАХО. ф. 18. Харківське губернське присутствіє. Відділ з облаштування біженців. Оп. 21. Спр. 1.

ДАХО. ф. 18. Харківське губернське присутствіє. Відділ з облаштування біженців. Оп. 21. Спр. 3.

ДАХО. ф. 18. Харківське губернське присутствіє. Відділ з облаштування біженців. Оп. 21. Спр. 104.

Estraikh, G. (2005). *In Harness: Yiddish Writers' Romance with Communism*. New York: Syracuse University Press.

Gatrell, P. (2016). «Refugees – What's Wrong with History?» *Journal of Refugee Studies* 30 (2). 170–89.

Зінгман, К. (2014). Еденія: У місті майбутнього. Передмова Йоханана Петровського-Штерна. *Judaica Ukrainica*, 3. 231-255.

Kravchenko, V. (2023). *Kharkov/Kharkiv: A Borderland Capital*. New York: Berghahn Books.

Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). (1927). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Харків: Центр. стат. управління УСРР.

Лазанська, Т. (2009). Становище біженців України в роки першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 16, 196-240.

Meir, N. (2010). *Kiev, Jewish Metropolis: a History, 1859-1914*. Bloomington: Indiana University Press.

Обчислення населення міста Харкова та його передмість 10 травня 1916 р. (1917). Харків.

Шехтман, І. (1968). *Єврейська громадськість в Україні у 1917-1919 рр.* у Книзі про російське єврейство, 1917-1967. Нью-Йорк: Союз російських євреїв [російською мовою].

Чорний, М. (2015). Велике місто в роки Першої світової війни. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 20, 54-59.

Zavadivker, P. (2024). *A Nation of Refugees: Russia's Jews in World War I*. Oxford: Oxford University Press.

References

- Abramson, H.** (1999). *Prayer for Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917-1920.* Cambridge: Harvard University Press.
- Aronson, H.** (1968). *Yevreiska hromadskist u Rosii u 1917-1918 rr. u Knyzi pro rosiiske yevreistvo, 1917-1967.* Niu-Iork: Soiuz rosiiskykh yevreiv
- Bizhenets. (1915). 2. [rosiiskoiu movoiu].
- Bizhenets. (1915). 3. [rosiiskoiu movoiu].
- Bizhenets. (1915). 4. [rosiiskoiu movoiu].
- Bizhenets. (1915). 6. [rosiiskoiu movoiu].
- Bizhenets. (1915). 7-8. [rosiiskoiu movoiu].
- Bizhenets. (1915). 9-10. [rosiiskoiu movoiu].
- Bondarev, A. (2020). *Kharkiv v roky Pershoi svitovoi viiny* [rosiiskoiu movoiu].
- Cretu, D.** (2024). «War is destructive, but it reconstructs anew...» *Refugee Education and State Consolidation in Imperial Austria during the First World War.* Nationalities Papers. 1-17.
- Herasyimov, T.** (2019). «Pryneseni viinoiu»: «pryishli liudy» v mistakh Pravoberezhnoi Ukrainy, 1914–1917. *Ukraina Moderna.* <https://uamoderna.com/md/gerasymov-ww1/>
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, DAKhO. f. 4. op. 177. spr. 42.
- DAKhO. f. 18. *Kharkivske hubernske prysutviiie. Viddil z oblashtuvannia bizhentsiv.* Op. 21. Spr. 1.
- DAKhO. f. 18. *Kharkivske hubernske prysutviiie. Viddil z oblashtuvannia bizhentsiv.* Op. 21. Spr. 3.
- DAKhO. f. 18. *Kharkivske hubernske prysutviiie. Viddil z oblashtuvannia bizhentsiv.* Op. 21. Spr. 104.
- Estraikh, G.** (2005). *In Harness: Yiddish Writers' Romance with Communism.* New York: Syracuse University Press.
- Gatrell, P.** (2016). «Refugees – What's Wrong with History?» *Journal of Refugee Studies* 30 (2). 170–89.
- Zinhman, K.** (2014). *Edeniia: U misti maibutnoho. Peredmovia Yokhanana Petrovskoho-Shterna. Judaica Ukrainica,* 3. 231-255.
- Kravchenko, V.** (2023). *Kharkov/Kharkiv: A Borderland Capital.* New York: Berghahn Books.
- Natsionalnyi sklad silskoho naseleattia Ukrainy (za natsionalnistiu hospodariv). (1927). *Poperedni pidsumky Vsesoiuznoho perepysu naseleattia 1926 r.* Kharkiv: Tsentr. stat. upravlinnia USSR.
- Lazanska, T.** (2009). *Stanovyshche bizhentsiv Ukrainy v roky pershoi svitovoi viiny. Problemy istorii Ukrainy KhIKh – pochatku KhKh st. 16, 196-240.*
- Meir, N.** (2010). *Kiev, Jewish Metropolis: a History, 1859-1914.* Bloomington: Indiana University Press.
- Shekhtman, I.** (1968). *Yevreiska hromadskist v Ukraini u 1917-1919 rr. u Knyzi pro rosiiske yevreistvo, 1917-1967.* Niu-Iork: Soiuz rosiiskykh yevreiv [rosiiskoiu movoiu].
- Chorny, M.** (2015). *Velyke misto v roky Pershoi svitovoi viiny. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina.* 20, 54-59.
- Zavadivker, P.** (2024). *A Nation of Refugees: Russia's Jews in World War I.* Oxford: Oxford University Press.

Kharchenko A. JEWISH REFUGEES IN KHARKIV DURING THE GREAT WAR: THE (IN)VISIBLE PALE OF SETTLEMENT

Abstract

Introduction. At the time of World War I, which ended in political catastrophe for the Russian Empire and was followed by revolutions, the Jewish population was one of the key actors in the processes in Ukrainian lands. Restrictions on Jewish mobility within the empire at that time appeared to be an anachronism, and political changes to legalized internal migration, which had been active since the mid-nineteenth century. The Great War disrupted the usual migration flows to the Kharkiv province, for the first time marking Polish and Belarusian lands, as well as the Baltic provinces, on the map of migration. However, until the revolution refugees were subject to a bureaucratic procedure that required them to justify their stay in the city. **The research aim** is to examine the mobility of Jewish refugees to the Kharkiv province and administrative center in the period of the Great War. **The new approach** lies in its rethinking of the issue in the literature regarding the abolition of the Pale of Jewish Settlement at the outbreak of the war, which, in the case of Kharkiv, is not confirmed by the sources. **Conclusions.** The Great War served as an intention for the removal of restrictions on the Jewish community, particularly regarding mobility. However, it was only the fall of the regime and the revolutionary events that brought this process to the end. By that time, thousands of Jews had found themselves in the Kharkiv province and its city. They are still subject to bureaucratic procedures regarding their stay outside the Pale of Settlement, as well as suspicions of political disloyalty. They were refugees from the war or forcibly displaced from frontline territories, Jews had to find legal reasons for their stay in the city. At the same time, for many Jews, the war became an opportunity to move to a large city with its opportunities. It was a path that Jewish migrants had been taking for half a century before the war.

Keywords: Jews, Pale of Settlement, Kharkiv, First World War, Refugees.

Charchenko A. ŻYDOWSCY UCHODŹCY W CHARKOWIE W CZASIE WIELKIEJ WOJNY: (NIE)WIDZIALNA STREFA OSIEDLENIA

Streszczenie

Wprowadzenie. W okresie I wojny światowej, która zakończyła się polityczną katastrofą Imperium Rosyjskiego i której następstwem były rewolucje, ludność żydowska była jednym z kluczowych aktorów procesów zachodzących na ziemiach ukraińskich. Ograniczenia mobilności Żydów w obrębie imperium w tym czasie wydawały się anachronizmem, a zmiany polityczne doprowadziły do legalizacji migracji wewnętrznych, które rozwijały się już od połowy XIX wieku. Wielka Wojna zakłóciła dotychczasowe kierunki migracji do guberni charkowskiej, po raz pierwszy wpisując ziemie polskie i białoruskie oraz gubernie bałtyckie na mapę migracji. Jednak aż do rewolucji uchodźcy podlegali procedurom biurokratycznym wymagającym uzasadnienia ich pobytu w mieście. **Cel badań** polega na zbadaniu mobilności żydowskich uchodźców do guberni charkowskiej i jej centrum administracyjnego w okresie Wielkiej Wojny. Nowatorstwo podejścia polega na ponownym przemyśleniu obecnego w literaturze przedmiotu poglądu o zniesieniu strefy osiedlenia Żydów wraz z wybuchem wojny, co w przypadku Charkowa nie znajduje potwierdzenia w źródłach. **Wnioski.** Wielka Wojna stała się impulsem do znoszenia ograniczeń wobec społeczności żydowskiej, zwłaszcza w zakresie mobilności. Jednak dopiero upadek reżimu i wydarzenia rewolucyjne doprowadziły ten proces do końca. Do

tego czasu tysiące Żydów znalazły się na terenie guberni charkowskiej i jej miasta stołecznego. Nadal podlegali oni procedurom biurokratycznym dotyczącym pobytu poza strefą osiedlenia, a także podejrzaniom o polityczną niełojalność. Jako uchodźcy wojenni lub osoby przymusowo przesiedlone z terenów przyfrontowych musieli znajdować prawne podstawy swojego pobytu w mieście. Jednocześnie dla wielu Żydów wojna stała się okazją do przeniesienia się do dużego miasta i skorzystania z oferowanych przez nie możliwości. Była to droga, którą migranci żydowscy podążali już przez pół wieku poprzedzające wybuch wojny.

Słowa kluczowe: Żydzi, strefa osiedlenia, Charków, I wojna światowa, uchodźcy.

Статтю надіслано до редколегії 26.04.2026 р.

Статтю рекомендовано до друку 20.05.2026 р.